

Hooglied: Hedendaagse paradigma vir romantiese verhoudings

G A Lotter

Rian S Steyn

(Noordwes-Universiteit)

ABSTRACT

Song of Songs: contemporary paradigm for romantic relationships

In this article it is argued that the Old Testament book Song of Songs can serve as a present-day paradigm for romantic relationships. Song of Songs is being viewed as a collection of love poems and songs where the romantic relationship between a man and a woman is in the focus. The authors discuss the so called “love triangle” which is to be found in Song of Songs. The challenge for correcting relationships with regards to reciprocity and equity in this relationship is also researched followed by the important (albeit absent in the text itself) acknowledgement of people’s own limitation and dependence on God. This article therefore deals with the roles of men and women in connection with love, the complexities of love and suggests nine consequences of Song of Songs for romantic relationships. The article ends with a short discussion on the adventure of love.

1 INLEIDING

Die probleemstelling wat hierdie artikel ondersoek is hoe die Ou Testamentiese boek Hooglied gebruik kan word as ‘n eietydse paradigma vir romantiese liefde tussen ‘n man en ‘n vrou. Vanuit die literêre genre word Hooglied as ‘n versameling liefdesgedigte of –liedere hanteer en bespreek en die romantiese verhouding tussen man en vrou (soos belig vanuit Hooglied) word behandel. Die sg. “liefdesdriehoek” wat in Hooglied voorkom, kry ook aandag en daarop volg ‘n bespreking van die uitdaging vir korreksies op verhoudings met betrekking tot wederkerigheid en gelykheid. Erkenning van eie beperktheid en ‘n afhanklikheid van God word ook bespreek.

Hierdie artikel handel derhalwe oor die rol van die man en vrou in liefde, die kompleksiteit van liefde en die soeke na vervulling binne die liefdesverhouding. Die konsekwensies van

Hooglied vir romantiese verhoudings word aangetoon om te eindig met 'n bespreking oor die waagstuk van die liefde.

2 HOOGLIED AS 'N VERSAMELING LIEFDESGEDIGTE OF -LIEDERE

Hooglied is 'n liefdesgedig wat die oorweldigende passie van die romantiese liefde van 'n jong paartjie beskryf (Bennet 2002:1). Lyke (1999:208) is oortuig daarvan dat Hooglied in die kanon geplaas is, omdat dit die misterie van menslike liefde in die geskape werklikheid ondersoek. Campbell (2000:17) verklaar dat die boek menslike seksualiteit vier en is van mening dat Hooglied 'n getuienis is van die een God wat man en vrou gemaak het vir 'n liefdevolle en permanente verhouding met mekaar. Die taal, kenmerke, temas en erotiese beeldspraak identifiseer die lied as 'n liefdesgedig (Murphy 1990:91). Die boek het 'n baie sterk liriese karakter. Die strofes is kort en ritmies en poog om meer gevoel uit te druk as rasonale objektiewe waarhede. Dit vereis 'n groter sensitiwiteit van die leser (Steyn 2005:18). Die uitdaging is dus om beeldspraak en gevoelstaal te verreken en voortdurend in gedagte te hou dat Hooglied poëtiese materiaal bevat.

3 'N ROMANTIESE VERHOUDING TUSSEN MAN EN VROU

Hooglied is 'n liefdesgedig wat die liefde tussen 'n man en 'n vrou vier om ons te herinner aan die wonder van liefde, volgens Murphy (1990:97):

What distinguishes the Song most sharply from other works of biblical literature is not the fact that it takes human sexuality seriously but rather the exuberant, thoroughly erotic, and non-judgmental manner in which it depicts the love between a man and a woman.

Holmyard III (1998:164) – aan die ander kant – vra hoe dit moontlik is dat Hooglied romantiese liefde kan besing ten spyte van Salomo se geestelike en morele agteruitgang? Salomo besing die wonder en waarde van die vrou – Prediker 7:28, Spreuke 31:10. Dit is presies hierdie eienskappe wat Salomo moontlik in die meisie volgens Hooglied sien en ontdek. Dan is dit te verstane dat hy liries daarvoor kan raak. Tog is dit eintlik die rol van die Sulamitiese vrou wat in die sentrum inskuif. Die intensiteit waarmee sy Salomo of iemand anders lief het, kom keer op keer voor (1:2, 7, 16; 2:3; 3:1, 4; 4:16; 5:10, 6:3, 7:12). Dit vind hulle klimaks in die woorde van 8:6-7,

seker van die mees intieme woorde wat tussen man en vrou gewissel kan word in enige literatuur. “Hou my teen jou soos die seëlring op jou bors, soos die seëlring aan jou arm. Die liefde is sterker as die dood, die hartstog magtiger as eie doderyk; dit brand en vlam soos vuur. Strome water kan die liefde nie blus nie, riviere kan dit nie afkoel nie”.

Die hartseer van die boek is dat die koning self hierdie ideale verhouding, passievolle, romantiese liefde en eenheid verrai het met sy morele agteruitgang (1 Kon 11:1-4). Die sleutelvraag is waarom Salomo nie toegelaat het dat ook sy hart verower word nie? Waarom het hy nog vroue geneem? Waarom het hy hierdie liefde verrai? Dalk was hy nie bereid om naïef lief te hê soos die meisie nie. “*She committed her soul to someone without the spiritual fire to match her own commitment*” (Holmyard 1998:169). En volgens 6:8, 9 het sy kennis gedra van sy ander vroue. Dalk was sy naïef genoeg om te glo dat hy al die ander gaan los net vir haar. Dalk is dit presies wat hier gebeur het. Die Sulammiet se toewyding moes ‘n groot indruk op Salomo maak het, daarom begin 1:1 met “*Salomo se mooiste lied*”. Die kwaliteit van die liefde wat sy vir Salomo gehad het, gee aan hierdie lied sy besondere kwaliteite en bemoedig hulle wat in liefde glo, ten spyte van wat Salomo gedoen het.

Provan (2000:152-157) is van mening dat die rol wat Salomo speel in Hooglied 3 eintlik negatief reflekteer op hom. In 3:1-5 word gelees van ‘n vrou wat op haar “bed” lê en na haar geliefde verlang. Dit is dieselfde vrou wat in 1:2-7, 12-14, 16; 2:1, 3-13, 15-17 aan die woord is. Haar geliefde is waarskynlik dieselfde as die een wat in 1:8-11, 15, 17; 2:2, 14 praat. Die episode van 3:1-5 vind in haar drome plaas en word gekenmerk deur haar tevergeefse soeke na haar geliefde. As sy volgens 3:4 haar geliefde opspoor, gryp sy hom vas en neem hom na haar ma se huis en haar slaapkamer. Dalk is dit simbolies van die sekuriteit en veiligheid waarna hierdie vrou soek. In 3:6-11 word gelees van die optog van Salomo. Provan (2000:153) is daarvan oortuig dat die “drastoel” eerder met ‘n vaste struktuur of bed vertaal moet word en dit verteenwoordig sy seksuele eskapades waarop hy letterlik honderde vroue “oorrompel” het. Hy het ‘n gewapende wag wat hom teen die nag se gevare (3:8) beskerm. Ten spyte van alles wat hy het, weet hy niks van intimiteit en vervulling nie. Hierdie gedeelte skets eintlik Salomo as ‘n patetiese figuur, wat alleen is in ‘n wêreld van materialisme en seksuele oorwinning – 3:7-8 se militêre terme onderstreep hierdie argument. Die prentjie

wat hier van Salomo geteken word, is alles behalwe positief en daar kan met reg gevra word of Salomo, as hy die outeur was, so negatief oor homself sou skryf. Tog wil dit lyk of twee kontrasterende verhoudings tussen man en vrou in hierdie gedeelte aangetref word. In 3:1-5 is sprake van 'n verhouding waar die twee geliefdes met mekaar praat en vrylik verlief is en intiem verkeer, sonder skaamte of voorbehoud.

Die tweede verhouding (3:6-11) is een wat onder dwang plaasvind. Hierdie tweede verhouding weerspieël die tipiese verhoudings van die Antieke Nabye Ooste waar die man dominant was en beheer gehad het oor die vrou. Die vrou was bloot 'n pion in die man se planne. In hierdie verband kan 8:8-12 verstaan word as 'n vrou wat nie gaan toelaat dat sy misbruik of gebruik gaan word nie, nie deur haar broers, wat vir haar wil voorskryf nie, en ook nie deur 'n koning wat dink dat hy met mag, geld, invloed en status haar beïndruk nie, soos Kaiser (2000:113) aantoon dat die voorwerp van jou begeerte nie in 'n liefdesverhouding in geforseer, geïntimideer, gekoop of geboelie kan word nie!

Ander Bybelse stof skets 'n soortgelyke prentjie van Salomo. Hy was bekend as 'n koning wat God gedien het, maar vrae is gevra oor sy integriteit. Dit wil lyk of sy wysheid aan die einde van sy heerskappy bloot bestaan het uit 'n woordespel (1 Kon 10:1-13) en het hy deur sy termyn voortdurend die Mosaise voorskrifte vir koningskap (Deut 17:14-20) oortree. Verder was Salomo berug vir die hoeveelheid vroue en byvroue wat hy versamel het (1 Kon 11:1-3). Al hierdie sake het later op afgodsdienste uitgeloop (1 Kon 11:4-8). Tog wil dit lyk of die skrywer nie bekommerd is oor Salomo se berugte liefdeslewe nie (Webb 1990:92).

4 'N LIEFDESDRIEHOEK

'n Ander moontlike verklaring vir die liefde tussen man en vrou wat in Hooglied besing word, is moontlik. Bennet (2002:1) is oortuig daarvan dat in die gedig die diskoers wissel tussen drie rolspelers: 'n vrou, 'n skaapwagter en Salomo. Daar is ook 'n bydrae van 'n groep vroue en ook moontlik van 'n groep mans. Die vrou moet kies tussen die attenties van Salomo (met al sy rykdom) en die skaapwagter (wat net eksklusiewe liefde en toewyding het om te bied). Hooglied word dan as 'n drama hanteer. Dit het wel waarde, maar loop die gevaar om te geforseer met die teks om te gaan.

Indien daar gewerk word met die idee dat ons in Hooglied twee persone kry wat meeding om die hart van die Sulammitiese meisie, kan gemaklik na die een verwys word as een met baie rykdom en skatte - Salomo kan maklik in hierdie beeld inpas – en die ander ‘n doodeenvoudige arm skaapwagter. Salomo se klem op rykdom staan in skrilte kontras teenoor die armoede van die skaapwagter. Die keuse wat aan die meisie gestel word, is om tussen rykdom en liefde te kies (vgl 1:5; 1:9–11; 3:6–11; 6:13a).

Daar word ook na die skaapwagter verwys (1:7-8; 15-17; 2:3-17; 5:10-6; 7:1-13 en 8:2) en die keuse wat die skaapwagter maak is duidelik volgens 4:10. Sy liefde vir die meisie is beter as wyn of speserye. In 8:7 verklaar die meisie baie duidelik dat, “al wil iemand vir die liefde al die rykdom in sy huis betaal, hy sal daarvoor uitgelag word”. Die keuse wat hierdie twee geliefdes maak is om in eenvoud en opregtheid lief te hê.

Provan (2000:158) is van mening dat die hele boek rondom hierdie liefdesdriehoek draai. Die vrou, wat alreeds deel is van Salomo se harem, bly vashou aan haar liefde vir haar geliefde (en met implikasie haar veragting vir die koning), waarop haar geliefde reageer deur gebruik te maak van bekende beelde uit die natuur waaraan hulle so gewoond is (Hoogl 1-2). In hoofstuk 3 word die kontras tussen die koning en haar geliefde uitgebeeld. Die bedreigings vir en diepte van hulle liefde word in hoofstukke 4-5 hanteer, waar daar sprake is in die taal en beelde van ‘n toegewyde en huweliksverhouding tussen die man en vrou. Die jong vrou droom oor hierdie liefdesverhouding en deel haar droom met die ander vroue in die harem wat haar simpatiek gesind raak en haar dan in haar soeke na haar geliefde help. Volgens hoofstuk 6 verskyn die koning weer op die toneel en probeer hy die Sulammitiese vrou se hart wen, maar sy bly vlug na haar liefde vir die skaapwagter. Hoofstuk 8 gee ‘n passievolle liefdesverklaring van die vrou aan haar geliefde en haar weerstand teen ander mans wat dink dat hulle haar beheer. In hierdie verband is Hooglied ‘n boeiende verhaal van trou aan jou ware liefde in die lig van mag en versoekings. Dit is die poëtiese verhaal van ‘n antieke paar se aandrang dat seksuele intimiteit deur vryheid en liefde geskep en in stand gehou word, en nie deur dwang, oorheersing of dominerende nie.

Die groot probleem daarmee om die boek te hanteer as ‘n drama wat afspeel tussen hierdie drie karakters, is dat die verloop daarvan dan geweldig ingewikkeld en soms geforseerd kan wees.

5 ’N UITDAGING VIR KORREKSIES OP VERHOUDINGS

5.1 Wederkerigheid

In die verhouding is die man en die meisie gelyke vennote. Alhoewel Hooglied nie ontwerp is om teologies of eties te onderrig nie, “*its unapologetic depiction of rapturous, reciprocal love between a man and a woman does model an important dimension of human existence, an aspect of life that ancient Israel understood to be divinely instituted and sanctioned*” (Murphy 1990:100). Beide praat met mekaar en daar is sprake van wedersydse betrokkenheid en liefde. In die NAV word hierdie wedersydse betrokkenheid duidelik gemerk as die teks aantoon wie aan die woord kom. In 2:16 verklaar die meisie, “Die man wat ek liefhet, is myne, en ek syne...” en weer in 7:10 verklaar sy “Ek behoort aan die man wat ek liefhet. En dit is na my dat hy smag”. Dit is baie duidelik dat hulle mekaar se liefde geniet. In 1:2 begin sy, ‘Soen my, soen my weer en weer! Jou liefkosing is beter as wyn...’. In 4:10 antwoord hy, “Ek hou van jou liefkosings my beminde bruid, jou liefkosings is beter as wyn...” en weer in 7:8-9 verklaar hy, “Laat jou borste vir my soos trosse druiwe wees... jou mond soos goeie wyn wat na binne gly vir die man wat jy liefhet...”. Hulle liefdesverhouding voed hulle. Net die baie beelde en metafore wat te doen het met eet en drink is ‘n bewys daarvan. Daar is sprake daarvan dat elkeen op sy beurt inisiatief neem. In 1:4 versoek sy, “Vat my saam met jou” en hy in 2:10 “Staan op my liefing, my mooiste, kom na my toe”. Daar is dus baie duidelik sprake van ‘n *wedersydse* betrokkenheid by mekaar. Beide is betrokke en uitverkoop aan hierdie verhouding.

5.2 Gelykheid

Nêrens is daar sprake van een maat wat die ander domineer nie. Beide is betrokke, neem inisiatief en reageer op die ander. Die waardes van gelykheid en gemeenskaplikheid lyk volgens Ndogo & Viviers (2000:1301) na die mees dominante temas in die boek, terwyl daar geen sprake is van ‘n vervanging van patriargale dominansie met matriargale dominansie nie. Burrus en Moore (2003:43) is egter van mening dat daar in 5:2-8 sprake is van geweld en manlike dominansie en dalk is dit probeer vermy deur dit aan die

een kant te allegoriseer en aan die ander kant om dit as harde realiteit te beskryf as die realiteit van 'n manlik oorheersde wêreld. Die feministiese hantering van die teks pleit daarvoor dat lesers voortdurend hierdie geweld teen die vrou moet weerspreek. Buiten die verskil in interpretasie ten opsigte van 5:2-8, is daar min sprake van die patriargale verhouding wat kenmerkend was van die kultuur van die Antieke Nabye Ooste nie. Dit wil selfs lyk of die meisie 'n groter en meer dominante rol speel, terwyl manlike chauvinisme afwesig is (Payne 1996:330). Dalk gebeur dit juis in reaksie teenoor die verknegting van die vrou! Terselfdertyd is daar geen vervaging van die duidelike onderskeid tussen man en vrou nie.

6 KONSEKWENSIES VAN HOOGLIED VIR ROMANTIESE VERHOUDINGS

6.1 Begin weer glo in die wonder van die liefde

Francis Landy (1979:513) maak die opmerking dat die verlore paradys deur liefde weer teruggekry word, soos in Hooglied geïllustreer. Geen ander boek in die Bybel is so positief en opgewonde oor die liefde tussen man en vrou nie. Nêrens anders word hierdie liefde so gevier en besing as in Hooglied nie. Daaruit kan afgelei word dat die boek poog om geloof in die liefde tussen man en vrou te herstel en te vier. Die vryheid en openheid waarmee begeerte uitgedruk word, staan in teenstelling met wettiese en naïewe denke hieroor. Die doel van Hooglied is nie 'n klomp waarskuwings oor die gevare van seksualiteit, of selfs 'n behoefte aan en 'n oproep tot kuisheid nie (Garret 1993:377). Inteendeel Hooglied vier die passie en vreugde van liefde. Ware liefde is moontlik waar twee mense in volle toewyding aan mekaar hulleself volkome prysgee en dit is nie 'n blote menslike handeling nie en kan slegs verstaan en vasgegryp word as 'n gawe van God (Knight & Golka 1988:60) of soos Elliot (1994:148) dit stel: "*The Song tells of wilder more exciting terrain, of wonder, a sense of harmony, pure joy, integration, thankfulness, refreshment into being for others, - these compose the setting in which love can grow*" (Elliot 1994:148).

6.2 Vind vreugde in mekaar

Payne (1996:332) maak die interessante opmerking dat die geliefdes nêrens verklaar dat hulle vir mekaar lief is nie en tog is dit baie duidelik dat hulle groot vreugde in mekaar vind. Hierdie liefde is dus nie afhanklik van net subjektiewe gevoelens nie, alhoewel 'n sterk

affektiewe element teenwoordig is in die lied. Hulle liefde is eerder daarop gefokus om die ander te versterk, te bemoedig en op te bou vir wie en wat hy/sy is. So verklaar die man bv in 4:1 nie “Ek is lief vir jou nie”, maar “Jy is mooi, my liefding...” dieselfde word in 6:4 aangetref. In 1:16 praat die meisie op dieselfde manier van haar geliefde. Hier is dus ‘n liefde wat opgewonde en entoesiasties raak oor die mooi in die ander in ‘n poging om die ander te versterk. Dit is ‘n opbouende, self-bevestigende en aanmoedigende liefde wat verhoudingsmaats wil verbeter en laat groei sodat respek vir die ander ontwikkel kan word. Selfgesentreerde en selfsugtige mense, wat net op hulle self en hulle behoeftes gefokus is, kan moeilik ware liefde ontdek (Knight & Golka 1988:46, 51). Dit is ‘n geweldige belangrike saak in verhoudings en ‘n voorbeeld vir alle geliefdes en verliefdes. Hooglied skuif die fokus weg van jouself en jou gevoelens na dit wat mooi is in die ander. Ware liefde vereis hierdie toewyding of “*commitment*” teenoor mekaar (Knight & Golka 1988:47).

6.3 ‘n Nuwe waardering van die posisie van die vrou

In Hooglied wil dit lyk of die vrou die een is wat die inisiatief neem. Vir die eerste keer vind ons dit dat die vrou begin praat in die teenwoordigheid van haar koning, haar man of haar God, as die voorwerp van liefde. Daarmee plaas sy haarself op gelyke voet as onafhanklike en volwaardige mens in haar eie reg en kan Judaïsme eintlik hiermee beskou word as die eerste vryheidsbeweging vir vroueregte (Burrus en Moore 2003:25). Dalk wil dit ‘n korreksie aanbring op die leefwêreld van die Antieke Naby Ooste, maar ook op die patriargale denke van ons tyd oor die rol van die vrou in die hedendaagse huwelik en samelewing. Vanuit feministiese teorie en kritiek word heteroseksualiteit lankal verdink van ‘n erotisering van geslagsongelykheid (Burrus en Moore 2003:29). Die vrou van Hooglied is definitief nie net ‘n gebruiksartikel en pion in die oorwinningstog van mans nie. Sy is volwaardig mens en moet as volwaardige mens verreken word en ‘n plek kry in verhoudings. Hooglied vertel van ‘n vrou wat standpunt inneem ten gunste van die een vir wie sy lief is, wat nie bang is om haar gevoelens uit te druk nie, wat haar waardes hoog hou en oppas, wat nie bloot op sleptou geneem gaan word nie, wat haar rol in die samelewing vol staan, maar wat self bly glo in die wonder van die liefde ten spyte van die negatiewe ervarings wat sy moes deurmaak (Steyn 2005:31). Verder wil sy haar liefde spontaan toevertrou aan die man van haar drome.

Daar is nie sprake van manlike dominansie, of vroulike onderwerping of stereotipering van geslagte nie (Dove 2001:151). Maar deur hierdie rol te vertolk en so op te staan, het die vrou van Hooglied haarself *vrywillig* onderwerp aan die een vir wie sy lief is. Die vrou in Hooglied tree in die eerste persoon op. Haar gevoelens, emosies en begeertes word aan die leser gebied vanuit haar eie ervaring en nie deur die oë van 'n man nie (Van Dijk-Hemmes 1989:82). Wat aangryp in Hooglied is dat daar geen sprake is van strukturele en sistematiese hiërargie, soewereiniteit, outoriteit, beheer, oorheersing, onderwerping in die verhouding van die geliefdes nie (Ostriker 2000:49).

Hooglied is 'n oproep, nie net om kennis te neem van die bekende misbruik en tradisionele posisie van die vrou in die samelewing nie, sowel as van die skewe man-vrou verhoudings nie (Steyn 2005:31). Hooglied wil mense ernstig opneem binne gemeenskaplike en vreugdevolle verhoudings. Hooglied poog om die vrou se posisie as die man se gelyke, volgens die skeppingsorde, te herstel.

6.4 Eksklusiewe liefde

Salomo se reputasie met sy baie vroue en byvroue word nou wel nie genoem nie, maar word tog veronderstel bloot met die noem van sy naam. In 6:8 word verwys na die sestig koninginne en tagtig byvroue, terwyl die skaapwagter in 6:9 sy een geliefde in kontras met die baie koninginne en byvroue stel. In die slotverse van hoofstuk 8 verwys die meisie na Salomo se wingerd. Direk daarna noem sy haarself 'n wingerd wat net haar eie is en nie soos die duisend van Salomo nie.

Die eksklusiewe liefde tussen die skaapwagter en die meisie staan in kontras met dit wat Salomo verteenwoordig. Die skaapwagter bied sy liefde aan net een vrou. Sy toewyding is eksklusief en volledig volgens 2:16, 6:3 en 7:10. Die liefde wat seëvier is nie die self gesentreerde, egoïstiese liefde van Salomo met al sy vroue en besittings nie (Knight & Golka 1988:46), maar die eenvoudige suiwer liefde van die skaapwagter wat nie skroom om te droom, opgewonde te raak en homself te gee nie.

Die wonder van hierdie boek lê daarin opgesluit dat daar nie halsoorkop met liefde omgegaan word nie. Dit wil lyk of haar opregte en edel reinheid Salomo se hart verower het – 8:10b. Haar egtheid het gemaak dat hy haar kon vertrou en nie jaloers opgetree

het nie. Haar selfbeheersing het haar laat deel in liefdesvreugde, alhoewel selfs dit ook nie 'n waarborg was dat haar man (Salomo) weer later sou aan beweeg na 'n volgende toe nie. Haar liefde het haar laat bly glo dat daar hoop is vir die verhouding.

Liefde het alles te doen met “*commitment*” of toewyding. Hooglied handel oor die liefde van twee mense wat ten volle aan mekaar toegewyd is (Steyn 2005:32). Hierdie konteks van toewyding voorkom dat hulle liefde uitgebuit word, stel hulle in staat om moeilike goed te oorkom en aan te beweeg tot vervulling.

6.5 'n Gesonde na-binne-gerigte-verhouding maak 'n gebalanseerde na-buite-gerigte-verhoudings moontlik

Die liefde van Hooglied sluit ander mense in. Derde partye speel 'n belangrike rol in verhoudings. Ander mense en groepe word betrek. In 5:9 word die opinie van 'n groep vrouens gevra en in 8:8-9 kom die meisie se broers waarskynlik aan die woord as hulle hul besorgdheid oor hulle kleinsus uitdruk (Payne 1996:333). Die liefde van Hooglied gaan dus nie so op in mekaar dat daar geen tyd, plek en ruimte is vir ander nie. Ander mense en hul opinie en raad is noodsaaklik vir die sukses van 'n liefdesverhouding. Hier is sprake van 'n afhanklikheid, maar ook 'n onafhanklikheid, van 'n bymekaar wees, maar ook 'n apart funksionering in hierdie verhouding. Daar is sprake van behoort aan, maar nie besit nie. Dit beteken glad nie dat die liefde nie eksklusief is ten opsigte van toewyding aan mekaar nie. Maar eerder dat dit nie liefde is wat binne 'n vakuum funksioneer en bestaan nie. Dit is nie 'n liefde wat wil dooddruk nie. Dit is 'n liefde van gelykes, wat mekaar se verskille aanvaar en ruimte maak vir dit wat uniek is in die ander, maar ook 'n liefde wat besef dat dit ander mense nodig het vir 'n gebalanseerde ontwikkeling en groei van 'n verhouding. Hier het ons te doen met 'n liefde waarin die vriendskap en raad van ander opgesoek word. Rasmussen (1993:110-135) dui aan dat geestelike groei en morele vorming slegs binne gemeenskap plaasvind en dat 'n mens ander nodig het om te groei en gebalanseerd te ontwikkel.

6.6 Liefde deur swaar en moeilike tye

In Hooglied word 'n realisme oor die liefde aangetref. Hier is sprake van 'n liefde te midde van swarkry, pyn, eensaamheid, verlange, frustrasies en opoffering (Linafelt 2002:328-329; Knight & Golka 1988:56). In 5:6-7 word gelees hoe die meisie tevergeefs na haar geliefde soek, hoe sy geslaan en verneder word (Payne 1996:333).

Daar is 'n erkenning dat liefde nie altyd uitwerk en maklik is nie, maar dat 'n toewyding daaraan, ten spyte van swaar en moeilike omstandighede en ten spyte van goed wat verkeerd loop, daartoe kan bydrae om tot die ontdekking te kom dat “die liefde is sterker as die dood, die hartstog magtiger as die doderyk... Strome water kan die liefde nie blus nie...” (8:6-7). Die liefde tussen twee mense werk op dieselfde manier. Daar is tye van swaarkry en hartseer. Liefde maak soms seer en vra baie, maar 'n verhouding waarin die geliefdes aan mekaar en die verhouding toegewy is en bly glo in die wonder van liefde, kan dit oorbrug word en die verhouding kan groei (Steyn & Lotter 2005:18).

6.7 Reinheid

Hooglied beskryf baie duidelik fisiese aangetrokkenheid met duidelike seksuele ondertone sonder dat die seksdaad voltrek word. Dit wil dus lyk of die paartjie besig is om mekaar die hof te maak met die oog daarop om vorentoe te trou. Die skaapwagter verwys na die meisie as my suster en my bruid in 4:9-5:1. Beide hierdie terme verwys moontlik na die vaste verbintenis wat reeds voor 'n huwelik bestaan het (Bennet 2002:3). 5:1 en 7:11-12 is moontlike uitsonderings op hierdie gedagte van reinheid, maar dit is moontlik dat dit bloot 'n uitsien, verlange en begeerte of droom is na wat sal plaasvind na die huwelik voltrek is. Die gebruik van metafore onderstreep die gedagte van reinheid. Veral die verwysing na die meisie as 'n muur in 8:9 beteken eintlik dat sy seksueel rein is. 'n Deur daarteenoor verwys na promiskuïteit. In 8:10 bevestig sy self dat sy 'n muur is – seksueel rein. Ook die tuin metafoor bevestig hierdie gedagte, as die skaapwagter na haar verwys in 4:12 as 'n tuin wat toegemaak is en 'n fontein wat afgekamp is. Driemaal lees ons van liefde wat nie wakker gemaak en aangevuur moet word voor die tyd nie daarvoor ryp is nie – 2:7, 3:5, 8:4. Die gedagte van reinheid kom hier baie duidelik na vore: “Moenie te ver gaan voor julle nie getroud is nie”. Provan (2000:152) is van mening dat hierdie waarskuwing daarop gerig is om die geliefdes te laat beseef dat daar deeglik rekening gehou moet word met die mag en invloed wat liefde op 'n mens kan hê en dat dit 'n geweldige effek op die onderbewuste kan hê. Die mag en impak van liefde op 'n mens se gevoelens, emosies en drange kan veroorsaak dat as dit nie beheer word nie, dit kan hand uit ruk. Viviers (1989:80-87) wys egter die gevaar van moraliteit uit, indien te rigied met die besweringsrefrein van 2:7, 3:5 en 8:4 gewerk word. Geen verwysing na moraliteit word

in Hooglied aangetref nie. Hooglied wil aantoon dat ware liefde, wat 'n gawe is van die Verbondsgod, menslike natuur verbeter en dit is die enigste manier waarop die mens 'n beter mens kan word (Knight & Golka 1988:59). Juis daarom is dit geweldig belangrik om te besef dat enige gesprek oor fisiese liefde tussen man en vrou nie gewortel is in die reëls en riglyne van die samelewing nie, maar dat dit gebore word vanuit God se liefde vir die mens en dat die liefde tussen man en vrou verstaan moet word as 'n gawe van God.

En daarom is dit nie 'n bandelose liefde wat in Hooglied besing word nie, maar 'n liefde wat deur die meisie se reinheid bevestig en gedra word, want die laaste verse van hoofstuk 8 herhaal die gedagte van reinheid ('n muur) en dit is hierdie gedagte oor reinheid waarmee die boek afsluit. Sy verklaar in reaksie op haar broers se besorgdheid in 8:8-9 oor hulle kleinsus in 8:10 "Ek is 'n muur...". Net die feit dat dit volg op die hartstogtelike verklaring van 8:6-7 onderstreep die karakter van hierdie vrou en die erns waarmee sy haar reinheid beskou het. Dit is hierdie reinheid wat die grond is waarin ware liefde kan groei (Holmyard III 1998:167).

6.8 Die rol van die seksuele binne verhoudings

Die uitdaging is soos Young (2001) dit stel, dat ons sal erns maak met die feit dat die mens 'n seksuele wese is. Seks is nie iets ekstra nie, maar is veronderstel om deel van 'n diep en holistiese verhouding wat my totale menswees omsluit, te wees. Seks word te veel as 'n vuil handeling beskou waarvoor 'n mens moet skaam wees. Veral binne 'n huwelik kan dit gevoelens van skuld en angs veroorsaak. Die Bybelse standpunt in teenstelling daarmee, is dat seks mooi en goed is. Dit is treffend om in hierdie verband te ontdek dat een hele boek in die Bybel afgestaan word aan die mooi en die wonder van menslike seksuele liefde (Mott 1995:16).

Hooglied is baie ryk in beeldspraak waarvan die meeste baie sensueel is. Die reëls waarmee die boek begin is 'n goeie aanduiding daarvan. In die NAV word dit vertaal met "Soen my, soen my weer en weer! Jou liefkosing is beter as wyn...". Die NIV vertaal dit met "O that you would kiss me with the kisses of your mouth! For your love is more delightful than wine...". En dit is maar die begin van die boek! Dwarsdeur die boek word baie beskrywings van verskillende dele van mans en vrouens se liggame aangetref en van die genot van aanraking, smaak, klanke en reuk. Liefkosing word in beeldspraak in vers 2 vergelyk met die drink van wyn, met die sterk konnotasies

van om onder die invloed te wees en van genot. Daar is baie duidelik sprake van erotiese taal in Hooglied. Veral 5:4, 6 en 7:8-9 word algemeen aanvaar as tekste met baie duidelike seksuele intensies. Op een vlak moet baie van hierdie taal wel verwys na die vrou se seksualiteit, “... *yet it is also more than the women’s sexuality, it is the woman herself, and the invitation is to more than the act of consummation. It is an invitation for her lover to become one with her*” (Linafelt 2002:327). Lyke (1999:208) toon aan hoe die metafore wat in Hooglied vir menslike liefde gebruik word, verstaan moet word as deel van ‘n baie groter verskynsel in die Hebreeuse Bybel waarin God se liefde konsekwent met behulp van seksuele metafore beskryf word. Hooglied wil seksualiteit vier in teenstelling met ‘n samelewing wat voortdurend gedrag wil korrigeer en eintlik konfronteer ‘n boek soos Hooglied die leser met die leser se eie soeke, drange en begeertes wat ook groter en meer is as net bloot seksuele vervulling (Walsh 2000:187-195). Bernard van Clairvaux was oortuig daarvan dat om Hooglied te verstaan die leser bereid moet wees om op reis te gaan, bereid om verder as dit wat woorde bied te gaan, “*and to enter mystically by force and awkwardness into a power waiting, silent and kind. It is not that no one showed up for that poor woman in desire. It is that someone never left*” (Walsh 2000:198).

Holmyard III (1998:170) verklaar dat daar baie duidelik aanduidings is dat daar nie in Hooglied sprake is van die voltrekking van die seksdaad nie, maar dat die teendeel eintlik waar is, naamlik dat die meisie baie duidelik aandui dat sy met seks gaan wag tot *na* die voltrekking van die huwelik (vgl 2:7, 3:5, 8:4). Dit is interessant om daarop te let dat dit elke keer op ‘n toneel volg waarin die plesiere van liefde baie duidelik uitgebeeld word. Ook die verskyning en gesprek met haar broers in 8: 8-10 bevestig hierdie gedagte: Ware liefde wag.

Provan (2000:161) is oortuig daarvan dat die verhaal van Hooglied 3 wil herinner dat seksuele aktiwiteite nie gelyk is aan intimiteit nie en dat ons uitgedaag word om anders te gaan leef teenoor God en ons medemens. Dit daag ons uit om die erotiese terug te plaas in die konteks van dit wat goed en opbouend en diep menslik is, en om nie toe te laat dat ons seksualiteit mense lewens vernietig deurdat dit toegelaat word om die gepaste tyd en plek daarvoor te probeer ontsnap nie. Te maklik verander liefde in drange en begeertes na seks en romanse in ‘n spel waarin jy soveel as

moontlik probeer kry voor jy verder beweeg na 'n volgende seksmaat (Lutes 2001).

Die paartjie van Hooglied is baie verlief, maar die erotiek waarvan sprake is, neem 'n tweede plek in naas die blote genot wat hierdie paartjie in mekaar se teenwoordigheid vind. Dit is ook baie duidelik dat onmiddellike bevrediging en outomatiese seks nie die weg is van vervulling of vreugde nie (Sedgwick 1997:311). Seks is 'n gawe van God om uitdrukking te gee aan liefde en nie om liefde te vervang nie. Die liefde wat man en vrou saambring en wat uitloop op die seksdaad is 'n vervulling van die skeppingsopdrag en 'n bevestiging van toewyding in liefde aan mekaar. Seksualiteit word aangebied as iets wat Godgegewe is en deur die huwelik beskerm word en nie iets wat boos is en net bloot in die huwelik toegelaat word nie (Garret 1993:378). *“Erotic union is a ‘utopia’: a ‘no place’ that exists nowhere except between two lovers and even then only fleetingly. But the memory of the experience pervades and transforms the rest of the world. What could be a more appropriate religious metaphor? (Linafelt 2002:342)”*. Daarom het ons in Hooglied nie noodwendig net met erotiese stof te doen nie, maar eerder met hoogs romantiese materiaal.

In skrilte kontras hiermee word Hooglied deur sommige verklaardes as hoogs erotiese materiaal hanteer. Die voorstanders van hierdie benadering werk met 'n letterlike lees van die seksuele ondertone van die teks. Black (2000:303) beweer dat die boek nooit staties is nie, maar chaoties en krioelend, lewendig met passie en gemeenskap. Vir Michael Goulder (soos aangehaal deur Burrus en Moore 2003:31) is Hooglied niks anders as 'n stuk hoë kwaliteit pornografie nie. Veral die werk van Boer (2000:286-298) wat sterk werk met repetisie en onversadigbare seksuele begeerte is soms skokkend. Sy benadering maak gebruik van, soos hy dit noem, *X-egese of seksegese* en hy skroom nie om Hooglied blatant eroties as 'n pornografiese teks te lees en te interpreteer nie. Kritiek hierteen is dat pornografie, soos verkragting, tiperend is van dominerend en daar is genoeg bewyse in die teks dat daar juis 'n ontmaskering en weg beweeg is daarvan. 'n Verdere argument is dat waar Boer aandui dat daar seksueel té veel té gereeld gebeur, gebeur daar eintlik niks, terwyl die leser voortdurend in afwagting en suspensie gehou word (vgl Burrus en Moore 2003:39). Hierdie ontwikkeling in interpretasie is in lyn met die ideologiese kritici se standpunt dat daar met groter vrymoedigheid gewerk moet word met aspekte van

Bybelse tekste wat in die verlede verklaardes in die verleentheid gelaat het en daarom verswyg is of weg geredeneer is, bv met behulp van allegorie en tipologie. Indien Hooglied erotiese en selfs pornografiese literatuur bevat wat inpas by die manlike smaak, is die boek onbruikbaar in beskaafde kringe. In 'n feministiese wêreld sal daar nie plek vir die boek kan wees as dit nie hierdie bagasie kan afskud nie (Steyn 2005:36).

Burrus en Moore (2003:32) werk met die uitgangspunt dat 'n ontkenning van die erotiese juis veroorsaak het dat Hooglied te gou en te maklik vergeestelik is. Dit het deur die eeue daartoe gelei dat seks as 'n onderwerp nie bespreek is nie. En die natuurlike gevolg daarvan was dat daar net nog meer oor seks gepraat is – hoe groter die sensuur, hoe meer die onderdrukte belangstelling. Die wêreld waarin ons leef, lewer egter mense wat seksueel baie sterker ontwikkel en blootgestel is en in die hantering van seks en die rol van seks binne verhoudings moet 'n groter eerlikheid en openheid tot gesprek geskep word. Veral die feministiese interpretasie van Hooglied maak erns met hierdie denkwysse. In hierdie lig het dit baie groot waarde, veral met die klem op ware liefde wat kragtig genoeg is as motiveerder vir die huwelik en die voertuig van gesonde seksualiteit.

Dit wil soms lyk of God self nie erkenning kry met die toename van 'n seksuele lees van die teks en 'n vermindering van die invloed van allegoriserings nie. Volgens Jeanette Winterson mis sy God in Hooglied (vgl Burrus en Moore 2003:50). Die letterlike tradisie van die interpretasie van die Hooglied het soms sinoniem geword met die kritiese tradisie en is gebou op die ruïnes en mislukking van die allegoriese tradisie. Die heteroseksuele benadering van die hantering van Hooglied is afhanklik van die uitskuif van God uit Hooglied. Om aan God sy regmatige plek te gee in Hooglied is dus die beste teenvoeter teen die heteroseksuele hantering. Maar hierdie God wat moet terugkeer tot die teks, moet 'n God wees wat alle grense en beperkinge van menslike hantering van God en van mekaar en selfs van die teks oortref. Dwarsdeur die Hebreeuse Bybel word God al hoe minder tasbaar en sigbaar, sensories afwesig. In Hooglied word al die sensoriese gewaarwordings aangespreek volgens Walsh (2000:215-216):

The Song's spirituality calls for us to notice the wonders of a deligthfull, complex life. It makes those wonders accessible to

all. Biblical teophanies are no longer the privilege of patriarchs, prophets, and kings, but now pulsate for simple agrarian couples in love and pained by lust... The Song is a theology of absence, but it manages, unlike us, not to sulk about it. Instead, it celebrates human, sensual life in a teeming creation.

6.9 Begeerte en liefde

Uitgestelde bevrediging het die geneigdheid om wat ons as plesier beskou, te vereenvoudig en dit verfyn die begeerte daarna (Walsh 2000:13). Begeerte kan so maklik as boos beskou word. Juis daarom is dit bevrydend om menslike begeerte dwarsdeur die Bybel raak te loop. In die Bybel kry ons te doen, nie met vaal, verbeeldinglose mense nie, maar met mense wat die vreugdes van die lewe ten volle geniet en daarvoor treur en daarna smag, indien dit afwesig is. Begeerte het meer te doen met “*wanting*” as met “*getting*”. “*Desire is the discipline to live on the edge between wanting and satisfaction*” (Walsh 2000:22). Begeerte word juis versterk deur wat afwesig is en waarna verlang word. In Hooglied word die begeerte nooit bevredig nie, wat die drang na mekaar net nog groter maak. Hooglied handel oor ‘n seksuele begeerte tussen twee mense, maar hierdie soeke en drang na mekaar funksioneer as ‘n metafoor wat sinspelend ander soektogte, liefde en beperking in die algemeen na vore bring.

‘n Verhouding met God werk ook met die beginsel van ‘n verlange en behoefte na God en uitgestelde bevrediging. Walsh (2000:21) beskryf dit soos volg: “*As it is, we may live on a spiritual edge somewhere between gratitude for the pleasures and joys we experience and a restlessness or yearning for something more*”.

Die God van die Ou Testament is ‘n God wat mense nie te siene kry nie, daarom is die soeke en begeerte na sy teenwoordigheid, na die Een wat ons liefhet, op ‘n sekere vlak die storie van die Bybel. Die Bybel is eerder ‘n boek van belofte en hoop as vervulling, of in ander woorde, ‘n boek van uitgestelde bevrediging. Tot ‘n mate is dit presies wat geloof is, “om seker te wees van die dinge wat ons hoop, om oortuig te wees van die dinge wat ons nie sien nie” (Heb 11:1). Geloof is die begeerte en verlange na meer en ‘n dieper verstaan van God, of van ‘n groter bewussyn van sy teenwoordigheid en betrokkenheid in die lewens van mense. En al word hierdie behoefte nooit bevredig nie, neem dit nie die geloof daarin weg nie, maar word dit juis deur die begeerte versterk.

7 'N ERKENNING VAN EIE BEPERKTHEID EN 'N AFHANKLIKHEID VAN GOD

Vir Karl Barth toon Hooglied die teenwoordigheid van genade aan ten spyte van sonde en korrupsie in verhoudings (vgl Garret 1993:377). Salomo se huwelikslewe was baie ver van volmaak of voorbeeldig af. Sy hantering van verhoudings het veel te wense oor gelaat. Die laaste persoon by wie daar dus geleer kan word oor verhoudings is Salomo. God straf hom omdat hy met volksvreemde vrouens getrou het, owerspel gepleeg het en so integriteit ingeboet het. Campbell (2000:27-30) maak baie van die feit dat Salomo se outeurskap van Hooglied in lyn is met die voortsetting van die Dawidiese verbond van 2 Samuel 7. In hierdie verband is dit verstommend dat juis hierdie Salomo oor liefde skryf, want ten spyte van sy ontrouheid en owerspel, eer die Here sy toewyding tot moraliteit en die huwelik deur die leser in Hooglied te herinner aan een huwelik wat God se seën daarop gehad het. Daarmee wil die Here aandui dat Hy sy kant van die verbond gaan nakom. Telkens as Salomo genoem word, moet rekening gehou word met die onderstroming van die *verbond*. Hier het die leser te doen met die belofde nageslag van Dawid, wat die naam “geliefde van die Here” (*Jedidja* – 2 Sam 12:25) dra, wat self die draer is van die Dawidiese belofte en in hierdie verband die voorloper is van die Seun van Dawid. Uit die hele familie van Dawid word juis Salomo as opvolger gekies en hierdie man, met sy swak geskiedenis op die terrein van liefde en liefdesverhoudings, skryf die grootste liefdesgedig van die Ou Testament. As Hooglied bloot ‘n viering was van menslike liefde kon enige outeur dit maar skryf. Die feit dat die boek aan Salomo toegedig is, onderskryf eintlik God se rol in die nakom van sy beloftes, vertel van God se onvervreembare genade en trou ten spyte van die ontrou van mense. Hierdie verbondstrou (*hesed* van 2 Sam 7:15) is die beste sigbaar daarin dat hierdie God ‘n persoon wat juis die liefde misbruik en oortree, gebruik om van sy trou (*hesed*) te vertel. Ten diepste is Hooglied dan ‘n viering van God se trou en liefde vir die mens. Hy gee Hom vir ons al verdien ons dit nie en is ons nie sy liefde werd nie, maar aan die ander kant daag dit ons uit om sy voorbeeld van onvoorwaardelike liefde en trou na te streef in liefdesverhoudings waarin ons betrokke is.

Die misterie en volheid van hierdie liefde is finaal nie gewortel in die verhouding tussen mense nie, maar in die wyse waarop God vir die mense lief is. En al misluk hierdie liefde tussen mense en

word foute begaan, waarin ons die voorbeeld van Salomo navolg, kan gelowiges bly glo in liefde, omdat ons hier te doen kry met 'n Verbondsgod wie se liefde vir ons nie geblus kan word nie. Beek (1984:147) is van mening dat in Hooglied aardse liefde as geskenk van die Skepper beskryf word binne die menslikheid van die rolspelers.

8 DIE WAAGSTUK: LIEFDE

Daar is seker geen groter waagstuk in die lewe as om vir iemand lief te word nie, as om jou hart oop te stel en vir iemand te gee nie, of iemand in jou lewe toe te laat nie. Hooglied handel ook oor hierdie waagstuk – *“about being a fool for love and all that”* (Merkin 1994:249). Die teks handel ook oor die kwetsbaarheid. Om op iemand verlief te word, is 'n blootstelling aan verwerping en vernedering. Drie maal verklaar die Sullamiet dat liefde nie wakker gemaak en aangevuur moet word voor die tyd nie daarvoor ryp is nie – 2:7, 3:5, 8:4. Dit is moontlik dat hierdie vers ook heenwys na die potensiaal om, uit vrees vir verwerping, eerder die liefde nie aan te wakker nie. Wat ook in hierdie woorde geles kan word, is die vrees dat 'n persoon wel waag en sy of haar hoop op iemand of op 'n spesifieke verhouding plaas en dan teleurgestel word of bespotting en selfs verwerping moet verduur. Om verlief te raak dra altyd die potensiaal of moontlikheid saam dat die verhouding dalk nie gaan uitwerk nie.

9 GEVOLGTREKKING

In hierdie artikel is aangetoon dat Hooglied steeds relevant is en gebruik kan word as 'n eietydse paradigma vir romantiese liefde tussen 'n man en 'n vrou. Daar is aandag geskenk aan die literêre genre van Hooglied en die romantiese verhouding tussen man en vrou soos dit in Hooglied na vore kom, is bespreek. Die sogenaamde “liefdesdriehoek” wat na vore kom in die boek, het onder die loep gekom asook die wederkerigheid en gelykheid wat tussen die man en die vrou bestaan. 'n Aantal konsekwensies van Hooglied vir hedendaagse romantiese verhoudings word uitgespel.

Die gevolgtrekking van die artikel is derhalwe dat die Ou Testamentiese boek van Hooglied steeds kan dien as paradigma vir die verstaan en uitlewing in romantiese verhoudings ten spyte van die “waagstuk van die liefde”.

Literatuurverwysings

- Beek, M A 1984. *Prediker, Hooglied*. Nijkerk: Uitgewerij G F Callenbach, 231 p.
- Bennet, S J 2002. Love over Gold: The Song of Songs for Aotearoa-New-Zealand. *International Review of Missions* 91(360), 31-41, January.
- Boer, R. 2000. The Second Coming: Repititions and insatiable desire in the Song of Songs. *Biblical Interpretation* 8(3), 276-299.
- Burrus & Moore, S D 2003. Unsafe Sex: Feminism, pornography and the Song of Songs. *Biblical Interpretation* 11(1), 24-52.
- Bybel. 1993. Die Bybel: nuwe vertaling. Kaapstad : Bybelgenootskap van Suid-Afrika.
- Bybel. 1988. The Holy Bible: New International Version. Discipleship Study Bible. Grand Rapids, Mich.: Zondervan Publishing House.
- Campbell, I D 2000. The Song of David's Son: Interpreting the Song of Solomon in the light of the Davidic Covenant. *Westminster Theological Journal* 62, 17-32.
- Dove, M 2001. "Merely a Love Poem"? In Devlin-Glass, F & McCredden, L (eds.) *Feminist Poetics of the Sacred*. Oxford: University Press, 150-164.
- Garret, D A 1993. *Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs*. The New American Commentary. Volume 14. Nashville, Tn: Broadman Press, 448 p.
- Holmyard III, H R 1998. Solomon's Perfect One. *Bibliotheca Sacra* 155, 164-171, April-June.
- Kaiser, W C Jr. 2000. True Marital Love in Proverbs 5:15-23 and the Interpretation of Song of Songs. In Packer, J I & Soderlund, S K (eds.). *The Way of Wisdom*. Grand Rapids, Mich.: Zondervan Publishing House, 106-116.
- Knight, G A F & Golka, F W 1988. *Revelation of God. A Commentary on the Books of The Song of Songs and Jonah*. Grand Rapids, Mich.: WM. B. Eerdmans Publishing Company.
- Landy, F 1979. The Song of Songs and the Garden of Eden. *Journal of Biblical Literature* 98, 513-528.
- Linafelt, T 2002. Biblical Love poetry (... and God). *Journal of the American Academy of Religion* 70(2), 323-345.
- Lutes, C. 2001. Should Christians Sing Love Songs? *Campus Life*, 60(2); 38(1), September. [In Academic Search Premier, Full display: www-sa.ebsco.com] [Date of access: 3 June 2003].
- Lyke, L 1999. The Song of Songs, Proverbs, and the Theology of Love. In Seitz, L & Greene-McCreight, (eds.). *Theological Exegesis*. Grand Rapids, Mich.: Wm B Eerdmans, 208-223.

- Merkin, D 1994. The Woman in the Balcony: On rereading the Song of Songs. *In Büchmann, C & Spiegel, C. Out of the Garden. Woman writers on the Bible.* New York: Fawcett Columbine, 238-251.
- Mott, S C 1995. The Goodness of Sexual Love in the Song of Songs. *Christian Social Action* 8:16, May.
- Murphy, R E 1990. *The Song of Songs. Hermeneia - A Critical and Historical Commentary on the Bible.* Minneapolis: Fortress Press, 237 p.
- Ndonga, S S & Viviers, H 2000. Is the woman in the Song of Songs really that free? *Hervormde Teologiese Studies* 56(4), 1286-1307.
- Ostriker, A 2000. A Holy of Holies: The Song of Songs as Countertext. *In Brenner, A. & Fontaine, C R, (eds). The Song of Songs. A Feminist Companion to the Bible, 6.* Sheffield: Sheffield Academic Press, 17-58.
- Payne, R 1996. The Song of Songs: Song of Woman, Song of Man, Song of God. *The Expository Times* 107, 329-333, August.
- Provan, I W 2000. The Terrors of the Night: Love, Sex and Power in Song of Songs 3. *In Packer, J I & Soderlund, S K (eds.). The Way of Wisdom.* Grand Rapids, Mich.: Zondervan Publishing House, 150-167.
- Rasmussen, L L 1993. *Moral fragments and moral community.* Minneapolis, Minn.: Fortress Press, 176 p.
- Sedgwick, C 1997. Let There Be Love! *The Expository Times* 108, 310-311.
- Steyn, R S 2005. *Die impak van die postmodernisme op voor-huwelikse verhoudings: 'n Pastorale studie* (PhD proefskrif). Potchefstroom: Noordwes-Universiteit.
- Steyn, R S & Lotter, G A 2005. *Voor-huwelikse verhoudings: 'n verkennende kwalitatiewe empiriese ondersoek.* Potchefstroom (Ongepubliseerde artikel).
- Van Dijk-Hemmes, F 1989. The Imagination of Power and the Power of Imagination. *Journal for the Study of the Old Testament* 44, 75-88.
- Viviers, H 1989. Die Besweringsrefrein in Hooglied 2:7, 3:5, 8:4 - "Moenie die liefde rypdruk nie" of "steur ons nie in ons liefde nie". *Skrif en Kerk* 10(1), 80-89.
- Walsh, C E 2000. *Exquisite desire.* Minneapolis, Mich.: Augsburg Fortress, 245 p.
- Young, F 2001. Sexuality and Devotion. *Theology & Sexuality: The Journal of the Institute for the Study of Christianity & Sexuality*, 14: 80(17p), March. In Academic Search Premier, Full display: www-sa.ebsco.com [Date of access: 3 June 2003].